

Г.Ә. Сәрсеке*

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(e-mail: sarseke_ga@enu.kz)*

Академиялық дискурстағы деп аталатын синтаксистік құрылымды корпус негізінде талдау

Мақала қазақ тіліндегі көмекші етістіктің де тұлғасы арқылы жасалған деп аталатын синтаксистік құрылымды корпус негізінде талдаудың нәтижелерімен бөліседі. Зерттеу жұмысының мақсаты — деп аталатын синтаксистік құрылымының қолданылу жиілігін, атқаратын қызметін, құрылымдық және мағыналық ерекшеліктерін қазіргі қазақ тілінің жазба академиялық дискурсы аясында корпус негізінде кешенді түрде талдау. Зерттеу материалдары цифрлық гуманитарлық ғылымдар аясында академиялық қазақ тілінің корпусын әзірлеу жобасы барысында тарих пәнінен жиналған деректерден алынды. Деректерде академиялық мәтіндер, атап айтқанда оқулықтар мен оқу құралдары, монографиялар мен диссертациялар, мақалалар мен баяндамалар, тезистер мен абстрактылар қамтылды. Деректердегі деп аталатын құрылымның қолданылу жиілігі мен қызметіне лингвистикалық және функционалдық талдау беріледі. Зерттеу жұмысы корпусқа негізделген лингвистикалық талдау әдісімен жүргізілді. Жинақталған академиялық мәтіндерге сандық және сапалық талдау жасау үшін AntConc бағдарламасы қолданылды. Деп аталатын синтаксистік құрылымның академиялық дискурстағы қолданылу жиілігі аталған құрылымның көркем мәтін дискурсындағы жиілігімен салыстырыла анықталды. Бұл салыстырмалы талдау аталған құрылымның академиялық дискурстағы функционалдық қызметі мен ерекшеліктерін тереңірек сипаттауға мүмкіндік береді. Зерттеу жұмысының маңызы — деп аталатын синтаксистік құрылымның алғаш рет табиғи тілдің деректеріне сүйене отырып корпусқа негізделген әдіспен зерттелуінде. Сонымен қатар аталған құрылымның академиялық дискурстағы қызметін жүйелі түрде талдау арқылы академиялық қазақ тілінің функционалдық ерекшеліктерін анықтау, оның ғылыми мәтіндердегі орны мен маңызын белгілеу зерттеудің өзектілігін арттыра түседі. Зерттеудің болжамы (гипотезасы). Зерттеу жұмысы барысында деп аталатын синтаксистік құрылымының академиялық мәтіндерде жоғары жиілікпен қолданылатын, тілдік тұрғыдан функционалдық жүктемесі жоғары құрылымдардың бірі екендігі жөнінде болжам жасалды. Аталған құрылым ғылыми стильге тән дәлдік, анықтама беру, жүйелеу, атау ұсыну, нақтылау, сипаттау сынды қызметтерді атқара отырып, академиялық дискурстың негізгі құрылымдық элементтерінің біріне айналған деп топшылаймыз. Зерттеу нәтижелері деп аталатын синтаксистік құрылымының академиялық дискурста жиі қолданылатын тұрақты құрылым екенін көрсетті. Сонымен қатар бұл құрылым ғылыми мәтінде атау және сипаттау мәнін білдіретін, яғни белгілі бір ұғымға, нысанға немесе құбылысқа атаулық сипат беру арқылы модификаторлық қызмет атқаратын синтаксистік бірлік ретінде танылды. Аталған құрылымның бұл ерекшелігі академиялық тілдегі нақтылау, дәлдік пен жүйелілік талаптарын қамтамасыз етуге ықпал ететінін дәлелдейді.

Кілт сөздер: деп аталатын, синтаксистік құрылым, академиялық мәтін, қолданылу жиілігі, корпус, корпус негізінде талдау.

Kipicne

Етістік сөз таптарының ішіндегі ең күрделісі болғандықтан да болар, осы мәселеге арналған зерттеулердің де саны басым, түрлері де сан алуан. *Де* көмекші етістігі *айт*, *сөйле* етістіктерінің синонимі болғанымен, өзіндік айырмашылығы бар, яғни грамматикалық қызметте жұмсалуда функциясы тіпті басқа екені, сөйлеуші, айтушы және бөгде біреудің сөзін немесе ойын екінші біреуге жеткізу барысында осы *деп* көмекші етістігін қолданатыны, басты қызметі сөз бен сөзді, сөйлем мен сөйлемді байланыстырушы дәнекер тұлға болып табылатыны белгілі.

Қазақ тіл білімінде көмекші етістіктерді зерттеген Қ. Жұбанов *де* етістігін көмекші етістіктер қатарында қарастырып, оны толық мағынасы бар және грамматикалық қызмет атқаратын етістік ретінде жіктеген. Ол *де* етістігін «кеміс» көмекші етістік (*е, де, бол, шығар*) тобына жатқызады [1, 108]. Көмекші етістіктердің, оның ішінде *де* көмекші етістігінің, табиғатын арнайы зерттеген ғалымдардың алғашқы сапында Н. Т. Сауранбаев (1951) [2] пен А. Әбілқаев (1962) [3] болды. Кейіннен Н. Оралбайқызы көмекші етістіктердің түрлерін анықтап, олардың грамматикалық

* Хат-хабар үшін автор. e-mail: sarseke_ga@enu.kz

қызметін зерттеген. Ол көмекші етістіктерді аналитикалық форманттармен байланыстыра отырып, олардың мағыналық ерекшеліктерін талдаған [4].

Жалпы қазақ тіл білімінде *де* көмекші етістігіне қатысты зерттеулер бірнеше кезеңде жүргізілген. Алғашқы А. Ысқақов [5], Ы. Маманов [6], Н. Оралбай [2], М. Оразов [7] сынды ғалымдардың зерттеулерінде грамматикалық қызметі мен морфологиялық ерекшеліктері қарастырылса, кейінгі жылдардағы ғалымдардың еңбектерінде тарихи, когнитивтік-семантикалық және синтаксистік аспектілерде тереңірек зерттелуде. А. Алтаева [8], Ж. Масалиева [9], М. Жолшаевалардың [10] көмекші етістіктер жайлы ғылыми еңбектерінде *де* көмекші етістігінің когнитивтік аспектіде зерттелуі, модельдерін анықтау, семантикалық талдау мәселелері қамтылған. З. Ш. Ерназарова мен Г. Ш. Ерназарова *деп* көмекші етістігін когнитивтік-семантикалық тұрғыдан зерттеп, сөйлемдегі қызметін фреймдік семантика негізінде талдаған [11]. Көмекші етістіктердің күрделі және құранды етістіктер құрамындағы қызметі мен танылуын айқындай көрсеткен зерттеулер де жарық көруде [12; 13]. Көмекші етістіктердің тарихи ескерткіштердегі сипатын танытатын зерттеулер қатарында түркі тілдері ескерткіштерінде жұмсалуды қарастырған Б. Қасымның [14], Қ. Молгаждаров және тағы басқалардың [15-16], оғыз және мәмлүк-қыпшақ тілдеріндегі көрінісін талдаған А. Б. Балахожаева және тағы басқалардың [17-18] зерттеулері бар. Көмекші етістіктерді зерттеуге отандық зерттеушілерден басқа шетел зерттеушілері де ғылыми қызығушылық танытқан. Оған Л. Йохансон мен А. Э. Цсатоның [19], Г. Д. С. Андерсонның [20], Д. Е. Акбабаның [21] зерттеулері дәлел. Д. Дьёрфидің «Auxiliary verb constructions in Modern Spoken Kazakh» докторлық диссертациясында қазақ сөйлеу тіліндегі көмекші етістік конструкциялары жан-жақты талданады [22]. Жоғарыда аталған зерттеулер *де* көмекші етістігінің қазақ тілі грамматикасындағы орны мен қызметін жан-жақты түсінуге мүмкіндік береді. Дегенмен бүгінгі күнге дейін жарық көрген зерттеулерден *де* көмекші етістігінің қолданылу жиілігі, өзге сөз таптарымен тіркес құру ерекшеліктері, дискурстағы функциялық сипаты туралы талдауларды ұшырастырмадық. Біздің зерттеуіміз көмекші етістіктердің, соның ішінде *деп* көмекші етістігінің, академиялық дискурс құрылымындағы ролін тереңірек түсінуге жол ашады. Бұл зерттеу жұмысымыз осы *де* көмекші етістігі арқылы жасалатын *деп аталатын* синтаксистік құрылымды қазіргі зерттеу жұмыстарында ғылым мен ақпараттық технологияның дамуымен ғылымдағы көрсеткіштерді өлшеуде нақты статистикалық талдауға негізделген корпус негізінде зерттеу болмақ.

Зерттеудің маңыздылығы. Қазақ тілінің академиялық корпусын әзірлеу жобасы аясында [23] академиялық мәтіндермен жұмыс жасау барысында жиі кездесетін лексикалық бірліктер мен синтаксистік құрылымдардың арасында *деп аталатын* құрылымның жиі кездесетінін аңғардық. Бұл құрылым қолдану жиілігі жағынан жиі жұмсалатын құрылым ба, қолданылуында қандай ерекшеліктер бар және академиялық дискурстарда қандай қызметтер атқарады деген сұрақтар біздің зерттеуіміздің негізгі сұрақтары болып табылады. Сонымен қатар бұл құрылым академиялық мәтіндерде ғана жиі кездесе ме, әлде басқа да жанрларға тән құрылым ба деген сұрақты да зерттеуді мақсат еттік. Зерттеудің міндеттері академиялық мәтіндердегі *деп аталатын* синтаксистік құрылымның қолданылу жиілігін анықтау, оны академиялық дискурс жанрынан басқа жанрда (біздің зерттеуімізде көркем әдебиет жанры) кездесу жиілігімен салыстыру, құрылымның қолданыстары мен атқаратын қызметтерін ашу болып табылады. Бұл міндеттерді орындау корпусқа негізделген зерттеу әдісімен іске асады. Зерттеу сұрақтарымызға сәйкес, алдымен, екі жанрдан жиналған деректерді сөз санын бірдей шамалас етіп іріктеу, AntConc бағдарламасын қолданып зерттелетін құрылымның қолданылу жиілігін анықтау және оған сапалық талдау жасау көзделді.

Мұндай зерттеудің қажеттілігі бірнеше маңызды факторлармен түсіндіріледі:

1. Академиялық қазақ тілін меңгеруде бұл құрылымның қолданыс аясын, синтаксистік және функционалдық ерекшеліктерін көрсету арқылы студенттер мен жас зерттеушілердің тілдік сауатын арттыруға мүмкіндік береді;

2. Ғылыми мәтіндердегі грамматикалық құрылымдарды корпусар арқылы кездесу жиілігі, контексті және басқа сөздермен тіркесу қабілеттеріне қарай талдау – студенттердің академиялық жазу дағдыларын жетілдіруге көмек болады;

3. Тілдік ресурстарды жүйелеу мен жетілдіруде мұндай құрылымдардың қызметін терең зерттеу нәтижелері терминология, ғылыми стиль және тіл мәдениетін дамытуда ғылыми негіз болады;

4. Бұл зерттеу академиялық дискурс пен ғылыми коммуникацияны зерттеудің жаңа парадигмасын қалыптастыруға ықпал етеді, себебі *деп аталатын* құрылымы ғылыми анықтама беруде, нақтылауда және сілтеме жасауда маңызды қызмет атқарады.

Зерттеудің болжамы (гипотезасы). Зерттеуіміздің басында деп аталатын синтаксистік құрылымының академиялық мәтіндерде ерекше жиілікпен қолданылатын, тілдік тұрғыдан функционалдық жүктемесі жоғары құрылымдардың бірі екендігі жөнінде болжам жасалғанын атап өттік.

Болжам мынадай тұжырымдарға негізделеді:

– Корпус деректері арқылы деп аталатын синтаксистік құрылымның мәтіндердегі нақты қолданыс жиілігін анықтауға болады және бұл жиілік оның академиялық дискурста маңызды рөл атқаратынын дәлелдеуі мүмкін;

– *Деп аталатын* синтаксистік құрылымның академиялық стильдің тұрақты белгісі ретінде қарастыруға негіз болады;

– Зерттеу барысында бұл құрылымның қолданылу аясын, функционалдық ерекшелігін, синтаксистік орны мен мағынасын жүйелі түрде талдай отырып, оның тілдік бірлік ретінде ғылыми мәтін қалыптастырудағы қызметі дәлелденеді деген тұжырым жасалды;

– Сонымен қатар бұл құрылымның академиялық қазақ тілін оқыту мен үйрету ісіндегі маңызы арта түседі, өйткені ол студенттерге нақты ғылыми тұжырым жасауға қажетті құрал ретінде қызмет ете алады.

Осыған байланысты, біздің болжамымыз - деп аталатын құрылымы академиялық дискурста жиі кездесетін, әрі ғылыми мәтіннің мазмұнын нақты, жүйелі, логикалық тұрғыда беру үшін қажетті негізгі синтаксистік құралдардың бірі болып табылады.

Зерттеудің әдістері мен материалдары

Зерттеу жұмысы корпусқа негізделген лингвистикалық талдау әдісімен жүргізілді. Қазақ тілінің академиялық корпусын жасау үшін жиналған академиялық мәтіндерге сандық талдау жасауда AntConc бағдарламасы қолданылды [24]. AntConc корпустарға сүйене жүргізілетін ғылыми зерттеулерде статистикалық мәліметтерді алудың құралы ретінде корпус лингвистері арасында кеңінен белгілі [25]. *Деп аталатын* синтаксистік құрылымның академиялық дискурстағы қолданылу жиілігі осы құралмен анықталды.

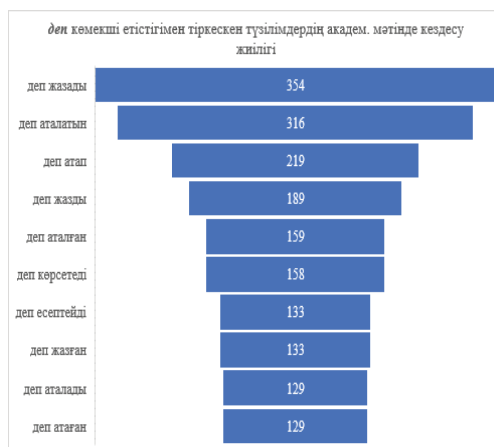
Зерттеу материалы ретінде тарих пәніне қатысты жинақталған академиялық мәтіндер алынды. Олардың қатарына оқулықтар, оқу құралдары, монографиялар, ғылыми мақалалар, баяндамалар, диссертациялар мен авторефераттар кіреді. Барлығы 232 академиялық мәтін AntConc бағдарламалық құралында өңделіп, көлемі 2 358 202 токенді құрайтын арнайы корпус түзілді.

Аталған корпус негізінде деп аталатын синтаксистік құрылымының қолданылу жиілігі анықталып, көркем әдебиет жанрындағы жиілік көрсеткіштерімен салыстырылды. Бұл мақсатта қазақ әдебиетінің классик жазушылары М. Әуезов, І. Есенберлин, Ә. Нұрпейісов, М. Мағауин, Ғ. Мүсірепов, О. Бөкей, Ш. Мұртаза, Ә. Нұршайықов, Т. Әбдіков, Д. Досжан, Д. Исабеков, Т. Ахтанов, Ә. Әлімжанов, Б. Сокпақбаев, С. Мұратбеков және қырғыз әдебиетінің классигі жазушы Ш. Айтматов шығармаларынан алынған 32 роман, бірнеше хикаят пен әңгіме көркем мәтіндерінің ашық қолжетімді электрондық нұсқалары негізінде 2 163 109 токеннен тұратын көркем әдебиет корпусы жасалды.

Әр корпус AntConc бағдарламасының көмегімен біріздендіріліп, зерттеу нысаны болған синтаксистік құрылымның жиілік, контекстуалдық және функционалдық ерекшеліктері талданды.

Нәтижелер мен талқылау

Зерттеу жұмысы корпус лингвистикасының әдіснамасы негізінде жүргізілді. Талдауға тарих пәні бойынша жинақталған 232 академиялық мәтін алынып, олардан жалпы көлемі 2 358 202 токенді қамтитын арнайы корпус түзілді. Синтаксистік құрылымдардың жиілігін анықтау үшін AntConc бағдарламасының коллокация құралы пайдаланылды. Соның нәтижесінде деп көмекші етістігімен тіркескен 8176 синтаксистік құрылым анықталды. Осы құрылымдардың ішінен жиілік көрсеткіші ең жоғары тіркестер анықталды. Олар төмендегі кестеде берілді.

1-диаграмма. Деп көмекші етістігімен тіркескен құрылымдардың академиялық мәтіндерде кездесу жиілігі

Құрылымның академиялық мәтіндердегі қолданысын көркем мәтіндердегі қолданысымен салыстыру үшін қазақ әдебиетінің 17 классик жазушысының 32 көркем прозалық шығармасы негізінде 2 163 109 токеннен тұратын көркем әдебиет корпусы алынды. Мұнда да коллокация құралымен талдау нәтижесінде *деп аталатын* синтаксистік құрылым бұл корпус ішінде 98 рет кездескені анықталды (1-кесте).

1 - кесте

Деп аталатын синтаксистік құрылымның академиялық және көркем мәтін дискурстарында қолданылу жиілігі (салыстырмалы түрде)

Мәтін түрі	Корпус көлемі (токен)	Жиілік (рет)	Орташа жиілік (1 млн токенге шаққанда)
Академиялық мәтін	2 358 202	316	134
Көркем мәтін	2 163 109	98	45

Талдау нәтижесінде *деп аталатын* құрылымының көркем мәтін дискурсына қарағанда академиялық дискурста үш есе жиі қолданылатыны анықталды. Бұл дерек аталмыш синтаксистік құрылымның ғылыми стильге тән тілдік бірлік екенін көрсетеді.

Сонымен қатар *деп аталатын* құрылымының атау беру, анықтау және нақтылау қызметтерін атқара отырып, ғылыми ұғымдарды жүйелеуде маңызды модификаторлық рөл атқаратыны көрінді. Мұндай жиілік пен функционалдық ерекшелік аталмыш құрылымды академиялық стильдің тұрақты құрылымдарының бірі ретінде тануға мүмкіндік береді.

Деп аталатын синтаксистік құрылымы академиялық мәтінде бірнеше маңызды қызмет атқарады. Ең алдымен, ол атау беру, ғылыми терминдер мен ұғымдарды нақтылау, категориялау үшін қолданылады. Бұл құрылым авторға белгілі бір құбылысқа немесе ұғымға атау беріп, оны нақтылап, әрі қарай соған сілтеме жасап жазуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар *деп аталатын* синтаксистік құрылымы ғылыми дискурста сілтеме жасау, дәйектеу, пікір білдіру немесе ғылыми тұжырымдарға баға беру мақсатында да жиі кездеседі.

Сонымен *деп аталатын* синтаксистік құрылымның негізгі қызметтері:

1. Атау беру, анықтау (дефинициялау) қызметі. Ғылыми мәтіндерде жаңа термин немесе ұғым енгізілгенде, оған нақты атау беру үшін қолданылады. Бұл құрылым ғылыми дискурста терминологиялық нақтылықты қамтамасыз етеді. Академиялық корпустан мысалдар:

Бұл үдеріс когнитивтік интерпретация деп аталатын тәсіл арқылы түсіндіріледі.

Мұндай тәсіл когнитивтік лингвистика деп аталатын ғылым саласында қарастырылады.

2. Категориялау және типке бөлу. Белгілі бір объектілерді жіктеп, типтерге бөлгенде жүйелеу, топтастыру мақсатында жиі қолданылады. Мысалы:

Қазақ тілінде көмекші етістік деп аталатын етістік түрі күрделі етістік жасауда қолданылады.

3. Дәйексөз, пікір немесе анықтаманы жанама түрде беру. Басқа авторлардың немесе теориялардың атауын енгізу үшін де пайдаланылады. Сілтеме мен дәйектеуде бейтараптықты сақтайды Мысалы:

Бұл құбылыс 3. Қабдоловтың зерттеулерінде эстетикалық қабылдау деп аталатын ұғыммен анықталады.

4. Ғылыми объективтілік пен дәлдік стилін сақтау. Тура сөйлемдерден гөрі жанама баяндау арқылы бейтараптыққа ұмтылады. Академиялық мәтіннің стилистикалық сипатын қалыптастырады. Мысалы:

Мұндай сөздер формалды лексика деп аталатын топқа жатады.

5. Күрделі сөйлем құрудың және оны күрделендірудің құралы болуы. Бұл құрылым бағыныңқы сөйлем арқылы ойды нақты, дәл бере отырып, сөйлем құрылымын күрделендіреді. Сөйлем ішіндегі логикалық байланыстарды нығайтады. Мысалы:

Зерттеуде мәтінтану деп аталатын бағыттың негізгі белгілері қарастырылды.

2 358 202 токеннен тұратын академиялық корпус негізінде деп аталатын синтаксистік құрылымының тіркесімділік ерекшеліктерін анықтау үшін жиілік талдау жүргізілді. Талдау нәтижесінде аталған құрылыммен жиі тіркесетін сөздердің тізімі алынды (2-кесте).

2 - кесте

Деп аталатын синтаксистік құрылыммен академиялық мәтінде жиі тіркесетін сөздер

№	Жиі тіркесетін сөз	Тіркесу жиілігі
1	Мақаласында	10
2	Еңбегінде	8
3	Жаңа	7
4	Шығармасы	6
5	Жинақ	5
6	Жинағы	4
7	Құралы	4
8	Тарауында	3
9	Зерттеуі	3
10	Кітап	3

Бұл тіркестердің мазмұнына қарай талдайтын болсақ, деп аталатын құрылымы көбіне ғылыми еңбектерге сілтеме жасау, ұғымды нақтылау немесе ғылыми терминге анықтама беру мақсатында қолданылады. Мысалы, деп аталатын мақаласында тіркесімі белгілі бір автордың еңбегіне сілтеме жасағанда, деп аталатын құралы және деп аталатын жинағы тіркесімдері белгілі бір құрал немесе жинақтың мазмұнына түсінік беруде қолданылады.

Осылайша, алынған нәтижелер деп аталатын құрылымының академиялық дискурста номинативтік және сипаттамалық қызмет атқаратын тұрақты тілдік модель екенін дәлелдейді. Бұл құрылым ғылыми жазуда терминологиялық нақтылықты сақтауға, ұғымдарды жүйелі таныстыруға мүмкіндік береді.

Зерттеу нәтижелерін нақтылай түсу үшін деп аталатын синтаксистік құрылымымен тіркесетін сөздердің сөз таптарына қатысы анықталып, тіркесу ерекшеліктері сарапталды. Талдау нәтижесі бұл құрылымның көбіне нақты бір объектіге, ұғымға немесе дереккөзге сілтеме жасау үшін қолданылатынын көрсетті:

Зат есімдермен тіркесуі:

... деп аталатын: мақаласында, еңбегінде, кітабында, зерттеуінде, баяндамасында, құжатта, қолжазбасында, бөлімінде, естелігінде, буынында, бағдарламада, қаулысында, кіріспесінде, үндеуінде.

... деп аталатын: жинақ, дерек, оқиға, кітап, шығарма, оқу құралы, оқулық, ұйым, бұйрық, құбылыс, салық, империя, қала, елді-мекен, халық, баспахана, өлең, жыр, фильм.

... деп аталатын: тармақтары, түрлері, тарауы, идеясы, көлемі, тақырыбы.

... деп аталатын: жерлер, таңбалар, ыдыстар, жерлер, тауарлар.

... деп аталатын: кезеңдегі, дәуірдегі.

Сын есіммен тіркесуі:

... *деп аталатын*: діни, тарихи, әдеби, әскери, қызметтік, әлеуметтік, аңшылық, халықтық, өзіндік, хроникалық, анықтамалық, ғылыми.

... *деп аталатын*: үлкен, ірі, алып, жаңа, биік, ескі, жеңіл, ерекше, қысқаша, ішкі, алғашқы.

Есімдікпен тіркесуі:

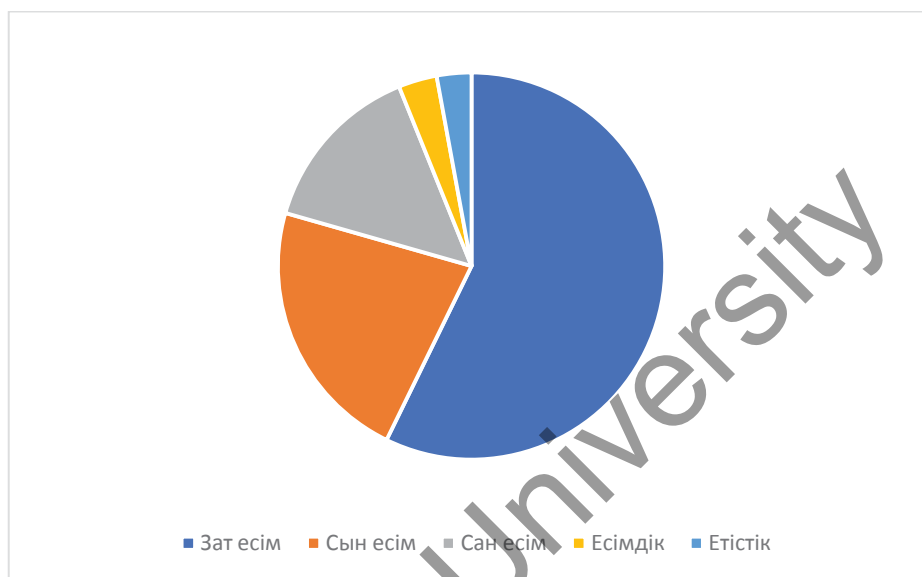
... *деп аталатын*: бұл, осы, сол.

Етістікпен тіркесуі:

... *деп аталатын*: еді, зерттеу, болса, болған.

Сын есіммен тіркесуі сирек кездескенімен, үстеумен кездесуін ұшырастырмадық.

Талдау нәтижесі диаграмма түрінде ұсынылды (2-диаграмма).

2-диаграмма. *Деп аталатын* синтаксистік құрылымның сөз таптарымен тіркесу жиілігі

Ұсынып отырған диаграмма нәтижесі *деп аталатын* синтаксистік құрылымның академиялық дискурста қай сөз таптарымен жиі байланысатынын көрсетеді.

Аталған құрылымның ең жиі тіркесетін сөз табы - зат есім екені көрініп тұр. Бұл - академиялық мәтіндерде ұғым, құбылыс, процесс атауларын нақтылап, ғылыми анықтамалар беру мен жіктеу мақсатында қолданыс табатындығын көрсетеді. Мысалы, *диахрондық тәсіл деп аталатын зерттеуі* сияқты тіркесімдер ғылыми стильге тән нақтылық пен дәлдікті қамтамасыз етеді.

Екінші орында сын есіммен тіркесу жиілігі тұр. Бұл - аталмыш құрылымның нысанды сипаттап, сапалық немесе қатыстық белгілерін нақтылауға бейім екенін дәлелдейді (*деп аталатын тарихи орын, деп аталатын жаңа жоба*).

Сан есім, есімдік және етістікпен тіркесуі салыстырмалы түрде аз. Сан есімдермен тіркесу құрылымның нақты деректер мен өлшемдерді атау үшін пайдаланылатынын көрсетсе (*деп аталатын екінші кезең*), есімдіктермен тіркесі абстракцияланған ұғымдар мен сілтеме мәнін танытады (*деп аталатын осы тәсіл*). Ал етістікпен тіркесу сирек кездеседі, бұл оның лексикалық емес, синтаксистік қызметке көбірек бейім екендігін айғақтайды. Жалпы, бұл талдау *деп аталатын* құрылымының ғылыми стильде атау мен анықтау қызметін атқаратын модификатор ретінде маңызды рөл атқаратынын, әрі зат есім мен сын есіммен тіркесу арқылы терминологиялық және ұғымдық сипаттағы академиялық тілдің қалыптасуына ықпал ететінін көрсетті.

Қорытынды

Бұл зерттеу жұмысында *деп аталатын* синтаксистік құрылымының жазба академиялық дискурстағы қолданысы корпусқа негізделген талдау әдісімен зерттелді. Арнайы құрылған академиялық корпус пен көркем әдебиет корпусы материалдары салыстырмалы түрде талданып, AntConc бағдарламалық құралдың көмегімен құрылымның жиілігі мен функциясы анықталды.

Зерттеу нәтижесінде деп аталатын синтаксистік құрылымы академиялық мәтіндерде көркем мәтіндерге қарағанда шамамен үш есе жиі қолданылатыны белгілі болды. Бұл оның академиялық стильге тән тұрақты құрылым екенін дәлелдейді. Құрылыммен жиі тіркесетін сөздердің басым бөлігін зат есімдер құрап, ол атау беру, ғылыми ұғымдарды нақтылау, сипаттау, жүйелеу сияқты модификаторлық қызмет атқаратыны анықталды. Сонымен қатар жүргізілген зерттеу нәтижелері көрсеткендей, «көмекші етістік пен көсемше» және «етістік пен есімше» үлгілері арқылы жасалған деп аталатын синтаксистік құрылымы академиялық мәтіндерде белгілі бір ұғымды нақтылау, атау беру және сипаттау қызметін атқарады. Корпусқа негізделген талдау әдісі бұл құрылымның анықтауыштық қызметте жиі қолданылатынын дәлелдей отырып, оның ғылыми дискурста модификаторлық қызмет атқаратын тұрақты құрылым екендігін нақтылай түсті. Осылайша, аталған құрылымның функционалдық ерекшелігі ғылыми мәтіндегі ұғымдарды жүйелеуде маңызды лингвистикалық құрал екендігін айқындайды. Сондай-ақ бұл құрылымды авторлар абстракттілі ғылыми ұғымдарды оқырманға түсінікті етіп ұсынуда тиімді пайдаланады.

Ендеше, деп аталатын синтаксистік құрылымының академиялық дискурстағы орнын тану - қазақ тіліндегі академиялық жазуды дамытуда, академиялық мәтіндерді тілдік тұрғыдан саралауда, сондай-ақ болашақта академиялық қазақ тілін оқыту әдістемесін жетілдіруде маңызды болып табылады.

Зерттеу нәтижелері қазақ тілінің функционалдық стильдік жүйесін жаңа қырынан тануға, ғылыми стильдің тұрақты құрылымдарын анықтауға, сондай-ақ терминжасам үдерісіндегі синтаксистік тәсілдерді сипаттауға үлес қосады.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Бұл зерттеуді Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырды (Грант № AP23488585 «Цифрлық гуманитарлық ғылымдар: Академиялық қазақ тілінің корпусын әзірлеу»).

Әдебиеттер тізімі

- 1 Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер / Қ. Жұбанов; жалпы ред. басқ. М. Малбақов. — Алматы: А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2013. — 448 б.
- 2 Әбілқаев А. Де етістігінің мағыналары мен қызметі / А. Әбілқаев. — Алматы, 1958. — 74 б.
- 3 Сауранбаев Н. Қазақ тіліндегі етіс категориясы / Н. Сауранбаев. — Алматы: Қазақ ССР Ғылым академиясының баспасы, 1951. — 78 б.
- 4 Оралбаева Н. Қазіргі қазақ тіліндегі етістіктің аналитикалық форманттары: оқу құралы / Н. Оралбаева. — Алматы: Мектеп, 1975. — 136 б.
- 5 Ысқақов А. Қазіргі қазақ тіліндегі сөздің морфологиялық құрылымы және сөйлеудің атаулы бөліктері / А. Ысқақов. — Алматы: Мектеп, 1964. — 147 б.
- 6 Маманов Ы. Қазіргі қазақ тілі (Етістік). Университет пен педагогтық институттардың филология факультеттеріне арналған оқу құралы / Ы. Маманов. — Алматы: Мектеп, 1966. — 153 б.
- 7 Оразов М. Қазіргі қазақ тіліндегі қалып етістіктері / М. Оразов. — Алматы, 1980. — 205 б.
- 8 Алтаева А. Көмекші етістіктердің көпмағыналық қызметке ие болу процестері: филол. ғыл. канд. ... дис. автореф. / А. Алтаева. — Алматы, 2003. — 29 б.
- 9 Масалиева Ж. Қазақ тіліндегі толымсыз көмекші етістіктер: филол. ғыл. канд. ... дисс. автореф. / Ж. Масалиева. — Алматы, 1999. — 25 б.
- 10 Жолшаева М. Қазақ тіліндегі аспектуалды семантика: форма және мазмұн: филол. ғыл. д-ры ... дисс. автореф. / М. Жолшаева. — Алматы, 2009. — 48 б.
- 11 Ерназарова З. Ш. «Деп» көмекші етістікті синтаксистік құрылымдарды когнитивті-семантикалық талдау / З. Ш. Ерназарова, Г. Ш. Ерназарова // Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы. — 2025. — № 1 (76). — Б. 94–109. — <https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.1.76.007>
- 12 Жолшаева М. С. Қазақ тіліндегі құранды етістіктердің лексика грамматикалық ерекшеліктері / М. С. Жолшаева // Тілтаным. — 2022. — №1(85). — Б. 44-54. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2022-1-43-52>
- 13 Жолшаева М. С. Қазақ тіліндегі күрделі құрамды етістіктер мәселесі / М. С. Жолшаева, Н. Х. Шадиева // Еуразия гуманитарлық институтының хабаршысы. — 2023. — № 2. — Б. 67-80.
- 14 Қасым Б. Түркі тілдеріндегі күрделі етістіктер мен аналитикалық формалы етістіктер / Б. Қасым // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. — 2012. — №1(135). — Б. 131-134.

- 15 Молгаждаров Қ. Көмекші сөздер тарихы: (көне, орта, қазіргі түркі тілдері материалдары негізінде): монография / Қ. Молгаждаров. — Көкшетау, 2010. — 419 б.
- 16 Молгаждаров Қ.К. Орхон-Енисейдегі көмекші сөздер: дамуы мен концепция мәселелері (тарихи-салыстырмалы анализ) / Қ. К. Молгаждаров, Д. Қ. Шаяхимов, Ә. Қ. Таңсықбай // Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің хабаршысы. — 2025. — Том 33, №1. — Б. 138-149.
- 17 Балахожаева А.Б. Мәмлүк-қыпшақ тілі мен қазақ тіліндегі етістіктер және шақ категориясы / А. Б. Балахожаева, Қ. Қ. Аубакирова // Қазақ ұлттық университетінің хабаршысы. Шығыстану сериясы. — 2022. — №3 (102). — Б. 4-15. <https://doi.org/10.26577/JOS.2022.v101.i2.01>
- 18 Балахожаева А. Б. Оғыз тобы тілдеріндегі етістіктің шақтық категориясының салыстырмалы талдауы / А. Б. Балахожаева, Е. А. Қуанышбаев // Л. Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. — 2022. — № 4(141). — Б. 8-22. <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-141-8-23>
- 19 Johanson L. The Turkic Languages / L. Johanson, A.É. Csátó. — London-New York: Routledge, 1998.
- 20 Anderson G.D.S. Auxiliary verb constructions in Altai-Sayan Turkic / G. D. S. Anderson. — Wiesbaden: Harrassowitz, 2004.
- 21 Akbaba D.E. Kazak ve Nogay Türkçesi Yazı Dillerinde Tasvir Fiilleri [Auxiliary Verbs in Kazakh and Nogai] / D.E. Akbaba. — Ankara: Grafiker Yayınları, 2011.
- 22 Györfi D. Auxiliary verb constructions in modern spoken Kazakh. Submitted for the Degree of Doctor of Philosophy / D. Györfi. — University of Surrey, 2022. — 333 p.
- 23 Сәрсеке Г.Ә. Академиялық корпус және оны қазақ тілінде әзірлеудің өзектілігі мен маңыздылығы [Электрондық ресурс] / Г. Ә. Сәрсеке, Б. Е. Ақмағамбетова, Ж. Қ. Сентірбек // Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университетінің хабаршысы. Филология сериясы. — 2025. — № 2. — Б. 213–227. — Кіру режимі: <https://vestnik.kgu.kz/index.php/kufil/article/view/574>
- 24 Anthony L. AntConc (Version 4.3.1) [Computer Software] / L. Anthony. — Tokyo, Japan: Waseda University, 2024. — Retrieved from <https://www.laurenceanthony.net/software/AntConc>
- 25 Anthony L. Common statistics used in corpus linguistics / L. Anthony. — [index – Laurence Anthony's Website](#)

Г.А. Сәрсеке

Корпусный анализ синтаксической структуры деп аталатын в академическом дискурсе

В статье представлены результаты корпусного анализа синтаксической конструкции с вспомогательным глаголом *деп аталатын* в казахском языке. Цель исследования — комплексно проанализировать частотность употребления, функциональную нагрузку и структурно-семантические особенности конструкции *деп аталатын* в рамках письменного академического дискурса современного казахского языка на основе корпуса. Материалом исследования послужили данные, собранные по предмету «История» в процессе создания корпуса академического казахского языка в рамках цифровых гуманитарных наук. В корпус включены академические тексты, в том числе учебники и учебные пособия, монографии и диссертации, статьи и доклады, тезисы и аннотации. В работе дается лингвистическая характеристика частотности и функций конструкции *деп аталатын* в академических текстах. Исследование выполнено методом корпусного лингвистического анализа с использованием программы AntConc для количественно-статистической обработки собранных данных. Частотность конструкции *деп аталатын* в академическом дискурсе сопоставлена с её употреблением в художественных текстах. Данное сопоставление позволило более глубоко описать прагматическую функцию и особенности этой конструкции в академическом дискурсе. Актуальность исследования. Актуальность настоящего исследования заключается в том, что синтаксическая конструкция *деп аталатын* впервые подвергается анализу на основе методов корпусной лингвистики. Кроме того, системный анализ функционирования данной конструкции в академическом дискурсе позволяет уточнить функциональные особенности академического казахского языка, определить место и значимость данной единицы в научных текстах. Гипотеза исследования. В ходе исследования выдвинута гипотеза о том, что синтаксическая конструкция *деп аталатын* относится к числу высокочастотных и функционально нагруженных конструкций, широко используемых в академических текстах. Предполагается, что она выполняет характерные для научного стиля функции — точное обозначение, определение, систематизация, наименование, конкретизация и описание, тем самым становясь одним из ключевых элементов академического дискурса. Результаты исследования. Результаты исследования показали, что конструкция *деп аталатын* является устойчивой синтаксической единицей, часто используемой в академическом дискурсе. Кроме того, она выполняет модификаторную функцию, выражая именование и описание понятий, объектов или явлений. Данная особенность способствует выполнению требований академического языка, таких как точность, конкретизация и системность.

Ключевые слова: *деп аталатын*, синтаксическая конструкция, академический текст, частотность, корпус, корпусный анализ.

G.A. Sarseke

A corpus-based analysis of the syntactic structure of *dep аталатын* in academic discourse

This article presents the results of a corpus-based analysis of the Kazakh syntactic construction «dep аталатын», formed with the auxiliary verb 'de'. This study aims to conduct a comprehensive analysis of the frequency of use, functional load and structural-semantic features of the phrase 'dep аталатын' in modern Kazakh academic writing, based on a linguistic corpus research material comprises data collected from the field of history during the development of an academic Kazakh corpus in the humanities. This corpus comprises academic texts, such as textbooks, teaching aids, monographs, dissertations, articles, reports, theses and abstracts. The article provides a linguistic description of the frequency and functions of the dep аталатын construction in academic texts. A corpus-based analysis method was employed for the study, and AntConc software was used for the quantitative processing of the collected data. The frequency of dep аталатын in academic discourse is compared with its usage in literary texts. This comparative analysis has enabled a deeper understanding of the functions and discourse-specific features of the construction in academic writing. Relevance of the study: This study is significant because it is the first to analyse the syntactic construction dep аталатын using a corpus-based analysis method. Furthermore, systematically analysing how this construction functions in academic discourse clarifies the functional features of academic Kazakh and determines the place and significance of this unit in scientific texts. Research Hypothesis: It is hypothesised that the dep аталатын syntactic construction belongs to the category of high-frequency, functionally loaded structures that are widely used in academic texts. It is assumed that this construction performs functions that are typical of the scientific style, such as precise designation, definition, classification, naming, specification and description, thus becoming one of the key elements of academic discourse. Study results: The study showed that the construction of dep аталатын is a stable syntactic unit that is frequently used in academic discourse. Furthermore, it acts as a modifier, expressing the naming and description of concepts, objects or phenomena. This feature helps to fulfil academic language requirements such as precision, concretisation, and consistency.

Keywords: dep аталатын, syntactic construction, academic text, frequency, corpus, corpus-based analysis.

References

- 1 Zhubanov, K. (2013). *Qazaq tili zhonindegi zertteuler* [Studies on the Kazakh language]. Malbaqov, M. (Eds.). Almaty: A. Baitursynuly atyndagy Til bilimi instituty [in Kazakh].
- 2 Abilqaeov, A. (1958). *De etistiginin magynalary men qyzmeti* [Meanings and functions of the verb “de”]. Almaty [in Kazakh].
- 3 Sauranbaev, N. (1951). *Qazaq tilindegi etis kategoriiasy* [The category of voice in the Kazakh language]. Almaty: Qazaq SSR Gylym akademiiasynyn baspasy [in Kazakh].
- 4 Oralbaeva, N. (1975). *Qazirgi qazaq tilindegi etistiktin analitikalyq formantтары: oqu quraly* [Analytical formants of the verb in modern Kazakh: a textbook]. Almaty: Mektep [in Kazakh].
- 5 Ysqaqov, A. (1964). *Qazirgi qazaq tilindegi sozdin morfologiialyq qurylymy zhane soileudin atauly bolikteri* [Morphological structure of the word and nominal parts of speech in modern Kazakh]. Almaty: Mektep [in Kazakh].
- 6 Mamanov, Y. (1966). *Qazirgi qazaq tili (Etistik)* [Modern Kazakh language (Verb)]. Almaty: Mektep [in Kazakh].
- 7 Orazov, M. (1980). *Qazirgi qazaq tilindegi qalyp etistikteri* [Stative verbs in modern Kazakh]. Almaty [in Kazakh].
- 8 Altaeva, A. (2003). Komekshi etistikterdin kopmagynalyq qyzmetke ie bolu protsesteri [Processes of acquisition of polysemous functions by auxiliary verbs]. *Extended abstract of Candidates's thesis*. Almaty [in Kazakh].
- 9 Masalieva, Zh. (1999). Qazaq tilindegi tolymsyz komekshi etistikter [Incomplete auxiliary verbs in the Kazakh language]. *Extended abstract of Candidates's thesis*. Almaty [in Kazakh].
- 10 Zholshaeva, M. (2009). Qazaq tilindegi aspektualdy semantika: forma zhane mazmun [Aspectual semantics in the Kazakh language: form and content]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Almaty [in Kazakh].
- 11 Ernazarova, Z.Sh., & Ernazarova, G.Sh. (2025). «Dep» komekshi etistikti sintaksistik qurylymdardy kognitivti-semantikalyq taldau [Cognitive-semantic analysis of syntactic structures with the auxiliary verb “dep”]. *Abylai khan atyndagy Qazaq Khalyqaralyq Qatynastar zhane Alem Tilderi Universitetinin Khabarshysy. Filologia gylymdary seriasy — Bulletin of Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages. Series “Philological Sciences”, 1(76), 94–109*. <https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.1.76.007> [in Kazakh].
- 12 Zholshaeva, M.S. (2022). Qazaq tilindegi qurandy etistikterdin leksika grammatikalyq erekshelikteri [Lexico-grammatical features of koranic verbs in the Kazakh language]. *Tiltanym — Linguistics, 1(85), 44-54* [in Kazakh].
- 13 Zholshaeva, M.S., Shadieva, N.H. (2023). Qazaq tilindegi kurdeli quramdy etistikter maselesi [The problem of complex compound verbs in the Kazakh language]. *Euraziia gumanitarlyq institutynyn khabarshysy — Bulletin of the Eurasian Humanitarian Institute, 2, 67–80* [in Kazakh].

- 14 Kasym, B. (2012). Turki tilderindegi kurdeli etistikter men analitikalyq formaly etistikter [Complex verbs and verbs of analytical form in Turkic languages]. *Qazaq ulttuq universitetinin khabarshysy. Filologiya seriiasy — Bulletin of the Kazakh National University. Philology series, 1(135)*, 131–134 [in Kazakh].
- 15 Molgazhdarov, K. (2010). *Komekshi sozder tarihy: (kone, orta, kazirgi turki tilderi materialdary negizinde): monografiia* [The history of auxiliary words: (based on the material of ancient, Middle, and modern Turkic languages): a monograph]. Kokshetau [in Kazakh].
- 16 Molgazhdarov, K.K., Shajakhimov, D.K., & Tansukbaj, A.K. (2025). Orkhon-Eniseidegi komekshi sozder: damuy men kontsepsiia maseleleri (tarikhi-salystyrmaly analiz) [Auxiliary words in Orkhon-Yensei: problems of development and concepts (historical and comparative analysis)]. *Batys Qazaqstan innovatsiialyq-tehnologiialyq universitetinin khabarshysy — Bulletin of the West Kazakhstan University of Innovation and Technology*, 33, 1, 138–149 [in Kazakh].
- 17 Balakhozhaeva, A. B., & Aubakirova, K. K. (2022). Mamluk-qupshaq tili men qazaq tilindegi etistikter zhane shaq kategoriiasy [Mamluk-Kipchak language and categories of verbs and tenses in the Kazakh language]. *Al-Farabi atyndagy Kazak ulttyk universitetinin habarshysy. Shygystanu seriiasy — Bulletin of the Kazakh National University. Journal of Oriental Studies*, 3 (102), 4–15. <https://doi.org/10.26577/JOS.2022.v101.i2.01> [in Kazakh].
- 18 Balakhozhayeva, A. B., & Kuanyshbayev, E. A. (2022). Ogyz toby tilderindegi etistiktin shaktyq kategoriiasynyn salystyrmaly taldauy [Comparative analysis of verb categories in the languages of the Oghuz ethnic group]. *L. N. Gumilov atyndagy Euraziia Ultyq Universitetinin Khabarshysy. Filologiya seriiasy — Bulletin of L. N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series*, 4(141), 8–22. <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-141-8-23> 19 [in Kazakh].
- 19 Johanson, L., & Csato A.É. (1998). *The Turkic Languages*. London-New York: Routledge.
- 20 Anderson, G.D.S. (2004). *Auxiliary verb constructions in Altai-Sayan Turkic*. Wiesbaden: Harrassowitz, 2004.
- 21 Akbaba, D.E. (2011). *Kazak ve Nogay Türkçesi Yazı Dillerinde Tasvir Fiilleri* [Auxiliary Verbs in Kazakh and Nogai]. Ankara: Grafiker Yayınları [in Turkish].
- 22 Györfi, D. (2022). *Auxiliary verb constructions in modern spoken Kazakh*. Submitted for the Degree of Doctor of Philosophy. University of Surrey.
- 23 Sarseke, G.A., Aqmagambetova, B.E., & Sentirbek, Zh.K. (2025). Akademiialyq korpus zhane ony qazaq tilinde azirleudin ozektiligi men manyzdylygy [Academic corpus and the relevance and importance of its development in the Kazakh language]. *Shoqan Ualikhanov atyndagy Kokshetau universiteti khabarshysy — Bulletin of Shokan Ualikhanov Kokshetau University*, 2, 213–227. Retrieved from <https://vestnik.kgu.kz/index.php/kufil/article/view/574> [in Kazakh].
- 24 Anthony, L. (2024). *AntConc* (Version 4.3.1) [Computer Software]. Tokyo, Japan: Waseda University. Retrieved from: <https://www.laurenceanthony.net/software/AntConc>
- 25 Anthony, L. *Common statistics used in corpus linguistics*. [index](https://www.laurenceanthony.net/index) — [Laurence Anthony's Website](https://www.laurenceanthony.net)

Information about the authors

Sarseke, Gulnar Adebietkyzy (corresponding author) — PhD, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan. E-mail: sarseke_ga@enu.kz; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1670-5131>